

ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПЕРСПЕКТИВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Актуалізовано проблему розвитку інклюзивної освіти в Україні. Проаналізовано формальні і неформальні складові вітчизняного інституційного середовища у частині, яка стосується інклюзивної освіти з виділенням тих елементів, які зумовлюють проблеми розвитку педагогіки різноманітності.

Ключові слова: інституції, інституційне середовище, інклюзивна освіта.

V.V. STADNYK, G.O. SOKOLIUK
Khmelnyskyi National University

INSTITUTIONAL PRECONDITIONS AND PROSPECTS OF IMPLEMENTING THE CONCEPT OF INCLUSIVE EDUCATION IN UKRAINE

The problem of inclusive education in Ukraine development have been covered The formal and informal components of domestic institutional environment have been analyzed in the respect of inclusive education by highlighting those elements that cause problems in the development of the pedagogy of diversity.

Keywords: institutions, institutional environment, inclusive education.

Постановка проблеми. За стрімкого поширення процесів глобалізації та інтернаціоналізації у сучасному світі для кожної країни постають все нові і нові виклики, пов'язані із посиленням конкуренції за ринки і ресурси. Ці виклики особливо гостро відчуває Україна, яка у складному суспільному протистоянні виборює нині право стати повноцінним членом європейського співтовариства. Обов'язковою умовою входження у це співтовариство є дотримання вітчизняними учасниками конкурентних змагань міжнародних стандартів діяльності. Це стосується не тільки стандартів господарювання, а й стандартів якості життя. Вони між собою надзвичайно тісно взаємопов'язані, адже висока якість життя формує необхідні передумови для усебічного розвитку потреб членів суспільства, в тому числі тих, що лежать у нематеріальній площині. Серед таких потреб у розвиненому суспільстві на чільному місці знаходиться потреба у самореалізації людей, соціальному визнанні їх корисності. Вона є потужним мотиватором розвитку особистості, що в умовах організаційного оточення проявляється у прагненні до творчого і професійного зростання.

Визначальну роль у створенні необхідних умов для усебічного розвитку усіх членів суспільства має відігравати держава через регулювання відповідних процесів на інституційному рівні. Це стосується і формування інклюзивного освітнього середовища як середовища, у якому засобами «педагогіки різноманітності» заохочується і забезпечується особистісний розвиток кожної людини.

Однак у одних країнах інклюзивна освіта уже давно стала невід'ємною складовою загальноосвітнього простору, а в інших – тільки робить перші кроки. Ще в інших – упроваджується із значними труднощами. Різна динаміка цих процесів потребує детального дослідження причин, які її визначають. Це особливо актуально для України, яка прагне стати повноправним членом європейського співтовариства, де цінність людини є априорі одним із найважливіших соціальних пріоритетів.

Для України інклюзивна освіта є педагогічною інновацією. Протягом тривалого часу вихованням та освітою дітей з особливими потребами в Україні займалися спеціалізовані школи, де була створена для цього необхідна матеріальна та методико-інструментальна база, яка враховувала певні вади здоров'я дитини. Проте у сучасному світі все більшого поширення набувають нові підходи до навчання таких дітей. Вони покликані забезпечити право кожної дитини навчатися в загальному освітньому закладі із наданням їй усіх необхідних для цього умов. У своїй сукупності ці підходи сформували методичну основу інклюзивної освіти, яка за своїм призначенням спрямована на руйнування стереотипів організації навчального процесу. В Україні це вдається робити лише окремим освітнім закладам і здебільшого завдяки наполегливості батьків, які прагнуть повноцінної соціалізації своїх дітей, незважаючи на проблеми з їхнім здоров'ям. Доволі значні труднощі із реалізацією принципів інклюзії в межах існуючого освітнього простору в Україні робить актуальними дослідження, спрямовані на пошук шляхів їх подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з означеної проблеми. Проблема створення інклюзивного освітнього середовища у наукових джерелах переважно розглядається у теоретико-методичному контексті. І дослідження науковців з цієї проблеми значною мірою зосереджуються на виборі засобів і методів підтримки різноманітності у організації навчального процесу в гетерогенних групах. Зокрема, розвитку теоретичних основ розбудови інклюзивного освітнього середовища присвятили свої дослідження В. Бондар, Є. Клопота, О. Кривоносова, І. Лапшина, С. Семак, О. Серова, Т. Стецюра, А. Тамм та ін. І багато з них вказують на значні труднощі розвитку інклюзивної освіти в Україні, зазначаючи, що

більшість із існуючих проблем знаходиться у полі відповідальності педагогів та психологів, які нездатні вибудувати інклюзивне розвивальне середовище. Цілком правомірною є й позиція тих науковців, які пропонують розглядати дану проблему в контексті нормативно-законодавчого забезпечення створення інклюзивного освітнього простору. Разом з тим, на нашу думку, проблема є набагато складнішою і її потрібно вирішувати комплексно. Тобто поряд із розробкою науково-методичних рекомендацій зі створення інклюзивного освітнього середовища, необхідно забезпечити підтримку даних процесів на інституційному рівні. Це й визначило мету і завдання даного дослідження.

Мета дослідження: проаналізувати еволюцію і особливості інституційного середовища в Україні, виділити ті його елементи, які зумовлюють проблеми розвитку педагогіки різноманітності і показати можливі шляхи подолання цих проблем через розбудову відповідних інституцій.

Основні результати дослідження. З погляду еволюційно-інституціональної теорії кожна державу можна розглядати як соціально-економічну систему, у якій характеристики соціальної складової визначають результати й ефективність економічних процесів. Така система функціонує за певними правилами, які більшою чи меншою мірою регламентують поведінку її структурних елементів. Ці санкціоновані правила разом із соціальним механізмом їх захисту утворюють інститути. «Саме інститути (в їх класичному розумінні як сукупності формальних та неформальних норм та правил) є тим середовищем, де виявляють себе економічні закони, саме через інститути знаходить своє вираження економічна політика. В той же час інститути, як фактори духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру, формують зміст економічної політики, ... активно впливаючи на характер економічного розвитку» [1].

Сукупність інститутів соціально-економічної системи утворює інституційне середовище, яке розглядається сучасними науковцями також як інститут, але особливого роду – як матриця розвитку вищого порядку, на основі якої відбувається формування і добір найефективніших економічних і соціальних інститутів [2]. Залежно від характеристик інституційного середовища, розвиток соціально-економічної системи може відбуватися за різними сценаріями, мати різну динаміку, еволюціонувати чи деградувати, поступаючись місцем більш життєздатним системам.

У переважній більшості досліджень впливу інституційного середовища на розвиток людських спільнот науковці дотримуються класичного підходу інституціональної економічної теорії, тобто розглядаючи процеси суспільних трансформацій у безпосередньому зв'язку із динамікою політичних та економічних процесів. І навіть у міждисциплінарних дослідженнях, пов'язаних із проблемами соціології (дослідження людської поведінки), державного управління тощо, цей зв'язок простежується доволі чітко. Цьому є логічне пояснення, адже інституціоналізм бере свої витоки із політичних і економічних наук. І лише у другій половині ХХ ст., доповнивши свій дослідницький інструментарій методологією біхевіоризму, він набув нового імпульсу розвитку (у вигляді неоінституціоналізму), який давав змогу значно розширити сферу його використання, в тому числі у соціологічних дослідженнях.

Основним висновком неоінституціоналізму є те, що поведінка індивіда у соціумі майже повністю детермінована інституційними рамками, тими соціальними структурами, в які він вписаний. Саме вони визначають конкретні методи досягнення його індивідуальних цілей. Тому в дослідженнях прикладного характеру науковці прагнули сформулювати рекомендації щодо приведення у відповідність цих інституційних рамок стратегічним завданням розвитку соціальних систем через зміну формальних регуляторів, закріплених у вигляді норм чинного законодавства. Однак такий підхід, коли увага зосереджується переважно на трансформації формальних інституцій, поза врахуванням неформальних аспектів їх реалізації, є малопродуктивним. На нашу думку, недостатня увага приділяється важливому висновку неоінституціоналізму про те, що стимулююча функція інституційного середовища проявляється найбільш виразно у тому разі, коли в цьому середовищі збалансовані його формальна і неформальна складові.

Підстави для такого висновку знаходимо при аналізі формальної складової інституційного забезпечення розвитку інклюзивної освіти в Україні. Вона вибудовувалась під впливом тенденцій світового цивілізаційного розвитку, у якому все більше уваги стали приділяти питанням гуманізації і захисту прав людей, в тому числі людей з особливими потребами.

Основним джерелом захисту прав людини з особливими потребами є Конвенція ООН про права інвалідів. Вона була ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї» [3], який набрав чинності 06.03.2010 року. В ній зазначається, що держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення реалізації інвалідами всіх прав людини й основоположних свобод нарівні з іншими членами суспільства, в т.ч. забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя [4].

Упровадження принципів Конвенції, відповідно до статті 4 «Загальні зобов'язання», передбачає не лише прийняття відповідного законодавства, а й також застосування адміністративних заходів, урахування в усіх стратегіях і програмах захисту і заохочення реалізації прав людей-інвалідів, проведення або заохочування дослідних та конструкторських розробок спеціальних товарів та послуг, забезпечення економічних, соціальних та культурних прав інвалідів із максимальним залученням наявних ресурсів [4]. А це вимагає проведення кардинальних реформ в існуючій системі освіти, які б гарантували всім особам з інвалідністю рівні можливості доступу до всіх рівнів освіти упродовж життя. Здійснити це неможливо без

досягнення суспільного консенсусу щодо важливості даної проблеми для гармонійного розвитку суспільства, який має бути підкріплений розбудовою відповідних інституцій.

В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, що виключає будь-яку дискримінацію, яка забезпечує однакове ставлення до всіх, але створює спеціальні умови для людей з особливими потребами. Сутність концепції «інклюзивного навчання» полягає в наступному [5]:

1. Скасування поділу на загальну педагогіку й особливу педагогіку: шкільні заняття мають бути доступні для всіх дітей.

2. «Інклюзивні школи» є ефективними тому, що використовують нові методи навчання. Ознаками ефективних шкіл є розподіл відповідальності між керівництвом школи й викладачами.

3. Орієнтація на навчальну програму, а не на індивіда. Заняття не може розділяти учнів. Акцент робиться на викладача і його кваліфікацію, а не на використання додаткових ресурсів для особливих учнів.

Очевидно, що одного лише педагогіко-дидактичного інструментарію недостатньо для того, щоб ідеї інклюзивної освіти набули в Україні швидкого поширення. Як справедливо зазначає В. Бондар, для розвитку інклюзивної освіти мають бути створені усі необхідні умови: починаючи зі створення нормативно-правової бази для фінансового та юридичного забезпечення освітнього процесу, розробки механізму комплектування класів з урахуванням наявності в них дітей з особливими потребами, а також матеріально-технічного оснащення навчальних закладів для створення так званого «безбар'єрного» середовища навчання. Необхідно забезпечити школи й спеціально підготовленими фахівцями для надання медичної, психологічної та педагогічної підтримки дітям з особливими потребами (введення в штат додаткової одиниці – асистента вчителя (корекційного педагога) з обов'язковою підготовкою зі спеціальної психології та спеціальної педагогіки, і неодмінно – участь всього колективу школи у програмах підвищення кваліфікації з питань психології, педагогіки й технологій інклюзивної освіти) [6].

Що стосується формального інституційного забезпечення розбудови інклюзивної освіти в Україні, то деякі реальні кроки в цьому напрямі зроблено лише недавно, незважаючи на те, що у розвинених країнах вона існувала вже понад 40 років. у 2009 році були прийняті нормативні документи на рівні Кабінету Міністрів України і профільного міністерства [7; 8]. Для організаційного забезпечення реалізації положень цього наказу у структурі Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти МОН України створено відділ інклюзивної освіти та інтернатних закладів, а у 2013 р. сформовано робочу групу з питань дошкільної освіти дітей з особливими потребами.

Важливим суб'єктом реалізації інклюзивної освіти в Україні є місцеві державні адміністрації. Вони, діючи на основі положень ст. 22 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» здійснюють на відповідних територіях державний контроль, зокрема, за дотриманням законодавства з питань освіти молоді та неповнолітніх і фінансуванням роботи закладів освіти.

Отже, із необхідних інституційних передумов для розбудови інклюзивного освітнього середовища є основні формальні складові – нормативно-законодавча база та організації, які функціонально мають забезпечувати і контролювати реалізацію прийнятих рішень. Очевидно, що рівень дієвості цих інституцій має оцінюватися за певними критеріями. На нашу думку, для цього можна використати статистичні дані, що характеризують динаміку впровадження інклюзивної освіти в Україні (табл. 1). При цьому слід враховувати, що кількість дітей-інвалідів в Україні (0–18 років) протягом 2010–2013 р. постійно зростає (з 165121 осіб у 2010 році до 168280 осіб – у 2013 р.) [9, с. 56].

Таблиця 1

Дошкільні навчальні заклади та чисельність дітей у групах спеціального призначення [10]

Рік	Кількість закладів, які мають групи спеціального призначення	Кількість груп спеціального призначення	Кількість дітей в групах спеціального призначення
2009	1784	4912	76 тис. 053
2010	1834	5023	78 тис. 628
2011	1826	4988	80 тис. 233
2012	1847	5050	82 тис. 685
2013	1878	5147	85 тис. 053

З табл. 1 видно, що забезпечення дошкільною освітою дітей з особливими потребами здійснюється шляхом створення груп спеціального призначення. Кількість таких груп з року в рік зростає, так само як і кількість дітей з особливими потребами. Проте міжнародний досвід запровадження інклюзивної освіти передбачає навчання дітей з особливими потребами та «нормальних» дітей разом (це і є перевага інклюзивного навчання), а не ізоляції їх в окремі групи. Тобто дана статистика засвідчує потребу більш широкої просвітницької і організаційної діяльності в Україні для того, щоб основні принципи інклюзивної освіти могли бути реалізовані для великої кількості дітей з особливими потребами.

Міністерство освіти та науки України виділяє ряд проблем впровадження інклюзивної освіти: відсутність центрів ранньої діагностики, нестача кваліфікованих дитячих лікарів-психіатрів, які могли б своєчасно виявити відхилення в розвитку дитини та надати консультативну допомогу; зміст законодавчих та

нормативних актів не завжди своєчасно й правильно доноситься до керівників, педагогів навчальних закладів місцевими органами управління освітою; низький рівень просвітницької роботи серед батьків та дітей у навчальних закладах призводить до негативного ставлення здорових дітей та їх батьків до «інших» дітей в класі, в групі; місцеві органи виконавчої влади, не докладають особливих зусиль для створення в них належних умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами (це пов'язано з незадовільним фінансуванням, відсутністю зацікавленості місцевих органів виконавчої влади у розвитку матеріально-технічної та навчально-методичної бази в закладах, де є інклюзивні класи чи групи); відсутність педагогічних працівників, які вміють працювати з дітьми з особливими потребами [10].

Як видно із цього переліку, переважна більшість зазначених проблем виходить за межі формальних інституцій законодавчого і організаційно-розпорядницького характеру і обумовлюється громадською незрілістю вітчизняного соціуму, тобто, лежить у площині неформальних інституцій (ментальності, стереотипів мислення та поведінки людей). Ці стереотипи формувалися десятиліттями під впливом офіційної політики чиновників від освіти, яким набагато простіше було організувати навчальний процес у спеціальних закладах, аніж розбудовувати інклюзивний освітній простір, піклуючись про повноцінну соціалізацію дітей з особливими потребами. І подолання цих стереотипів (а значить приведення у відповідність формальної і неформальної складової інституційного середовища України в частині регулювання освітньої політики держави) потребує значної просвітницької роботи. Значну позитивну роль у цьому відіграють громадські організації та освітянські заклади, які беруть активну участь у реалізації міжнародних проектів з питань розбудови інклюзивного освітнього простору. Серед них Всеукраїнський фонд «Крок за кроком»; Міжнародний проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні»; Науково-методичний центр інклюзивної освіти на базі Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка; Міжнародний проект «Соціальна мережа батьків та фахівців інклюзивної освіти», який реалізується ГО «Центр розвитку бізнес-технологій» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»; Міжнародний проект «Підготовка педагогів та освітніх менеджерів для роботи з гетерогенними групами і організаціями».

Позитивну роль у активізації процесів розбудови інклюзивного освітнього середовища може відіграти і реалізація основних положень ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (2015 р.) [8]; він розширює організаційні та створює певні фінансові переваги навчальним закладам, що втілюють принципи інклюзії у навчальний процес.

Висновки. Зміни у суспільному житті відбуваються в результаті накопичення критичної маси тих, що в них зацікавлені. Вони можуть бути ініційовані на інституційному рівні через прийняття відповідних законів чи інших нормативних або розпорядчих актів. У разі успіху законодавчого процесу реалізація ініціатив здійснюється уповноваженими на те організаціями. Однак процес уповільнюється, якщо нові інституції не містять певних переваг для тих, хто ними мусить керуватися у своїх діях. І навпаки, прискорюється, коли до нього підключається громадськість, яка має ширше бачення корисності результатів інституційних змін. Це безпосередньо стосується розбудови інклюзивної освіти в Україні – лише за широкої суспільної підтримки і належного фінансування цей процес набуватиме більшої динаміки і масштабів, наближаючи вітчизняний соціум до цивілізованих стандартів життєдіяльності.

Література

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
2. Кирдина С. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация / С. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. – № 10. – С. 89–98.
3. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1767-17>.
4. Конвенція про права інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
5. Biewer G. Inclusive Education – Was können internationale Konzepte und Erfahrungen für den Aufbau bzw. Ausbau eines inklusiven Angebots für blinde und sehbehinderte Kinder in Deutschland und in Österreich beisteuern. Edition Bentheim Würzburg, 2009. P. 209–217.
6. Бондар В. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен / В. Бондар // Рідна школа. – 2011. – № 3. – С. 10–14.
7. Концепція розвитку інклюзивної освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 1 жовтня 2010 р. № 912 [Електронний ресурс]. – К., 2010. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/
8. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» [Електронний ресурс] : закон України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1324-18>.
9. Державна служба статистики України. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства : статистичний збірник / відповідальний за випуск Калачова І.В. / ДП «Інформаційно-аналітичне агентство. – Київ, 2014. – 79 с.

10. Забезпечення дошкільною освітою дітей, що мають особливі потреби. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/65/6918/>

References

1. Nort D. Instytutzii, instytutzijna zmina ta funkzionuvannia ekonomiky. K. : Osnovy, 2000. 198 s.
2. Kirdina S. Institucionalnaya struktura sovremennoy Rossii: evolyutsionnaya modernizatsiya. Voprosy ekonomiki. 2004. №10. S. 89-98.
3. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro prava invalidiv i Fakul'tatyvnoho protokolu do nei». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1767-17>.
4. Konventsiya pro prava invalidiv. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
5. Biewer G. Inclusive Education – Was können internationale Konzepte und Erfahrungen für den Auf- bzw. Ausbau eines inklusiven Angebots für blinde und sehbehinderte Kinder in Deutschland und in Österreich beisteuern. Edition Bentheim Würzburg, 2009. P. 209–217.
6. Bondar V. Inkluzivne navchannja jak sozialno-pedagogitchny fenomen. Ridna chkola. 2011. № 3. S. 10-14.
7. Kontsepsiya rozvytku inklyuzyvnoyi osvity: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 1 zhovtnya 2010 r. № 912. K., 2010. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/
8. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrainy pro osvitu shchodo orhanizatsiyi inklyuzyvnoho navchannya». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1324-18>.
9. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Zakhyst ditei, yaki potrebuiut' osoblyvoi uvahy suspil'stva. Statystychnyi zbirnyk. Vidpovidal'nyi za vypusk Kalachova I.V. DP «Informatsiino-analitychne ahentstvo. Kyiv, 2014. 79 s.
10. Zabezpechennia doshkil'noiu osvitoiu ditei, scho maiut' osoblyvi potreby: Ofitsiyni sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. URL: <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/65/6918/>

Надійшла 20.08.2015; рецензент: д. е. н. Нижник В. М.